

- аграрної історії України та Росії: [матер. четвертих наук. читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди]. – Д., 2002. – С. 96–101.
19. *Mischenko M. Mental and Physical Effects of Famine / M. Mischenko // The Black Deeds of the Kremlin: A White Book.* – Toronto, 1953. – P. 302–305.
 20. *Соболь П. І. Голодомор 1932–1933 років: особливості соціальних патологій / П. І. Соболь // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу : [матер. Всеукр. наук. конф.]. Київ, 15 лист. 2002 р. – К., 2003. – С. 164–173.*
 21. *Стасюк О. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду / О. Стасюк // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД.* – К., 2008. – С. 104–120.
 22. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: В 6 т. / За ред. О. Ю. Мицика.* – К., 2004. – Т. 2.
 23. *Ченцов В. Покарання за хліб: Репресії проти селянства Дніпропетровщини у 1928–1933 роках / В. Ченцов, Н. Романець // Борисфен.* – 1998. – № 1. – С. 8–9.

Надійшла до редколегії 09.09.2008 р.

УДК 2-79: 2-674 (477) «19.451.45/55»

Л. Л. Бабенко

Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ПРАВОСЛАВНЕ СЕКТАНТСТВО У КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НКДБ–МДБ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Аналізуються головні чинники посилення каральної політики органів державної безпеки щодо окремих релігійних течій, які стояли поза офіційним православ'ям, у повоєнне десятиліття.

Політика державного атеїзму в радянській Україні з часу встановлення більшовицької влади передбачала швидке витіснення релігії з суспільної свідомості і повсякденного життя. Це знайшло свій вияв у радянському законодавстві і практичній площині діяльності партійних і радянських органів. З початку 1990-х років вітчизняна і зарубіжна історіографія збагатилися численними публікаціями, присвяченими державно-церковним взаєминам. Серед них помітне місце займає тема становища православної церкви за радянської доби. Однак цілий ряд аспектів усередині самої конфесії, зумовлених державною богоборчою політикою, потребують подальшого глибокого вивчення і документальної аргументації.

© Л. Л. Бабенко, 2008

Привертає увагу, передусім, проблема внутріконфесійної сегментації православ'я після оприлюднення 29 липня 1927 року митрополитом Сергієм (Страгородським) «Послання до пастирів і пастви», більше відомого як «Декларація про відношення церкви до радянської держави». Еволюцію процесу сегментації під впливом держави ми спробуємо висвітлити у даній статті. Документ викликав неоднозначну реакцію серед віруючих і духовенства. Ряд архієреїв звинуватили Сергія в «обновленстві», узурпації церковної влади, а кілька єпархій наприкінці 1927 року вийшли з-під його підпорядкування, стали іменувати себе «тихонівцями». Митрополит, не бажаючи втрачати довіру радянського уряду, оголосив останніх «контрреволюціонерами». З цього часу в православ'ї з'явилися нові церковні течії й угруповання, які порвали з його офіційною ієрархією. Найвідомішими з них стали Істинно православна церква (ІПЦ), Істинно православні християни (ІПХ), а також окремі угруповання, ідеологічно споріднені з останніми, локалізовані в певних областях і районах. Їх назви утворилися здебільшого від імен їх очільників – іоанніти, федорівці, буївці, ім'яславці та інші.

Опозиційні до офіційного православ'я духовенство і віруючі відразу опинилися в полі зору органів ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР. У щотижневих інформаційних зведеннях та звітах секретно-політичного відділу (СПВ) ДПУ вони фігурують під назвою «тихонівці», а найбільш радикальні – «червонодраконівці» [5, арк. 85 зв.]. Останнє пояснюється широко вживаним у культовій лексиці трактуванням влади більшовиків даної «не від Бога, а від дракона», влади містичного «червоного дракона» як аналога антихриста. У радянській Росії прихильники Істинно православної церкви об'єдналися навколо лєнінградського митрополита Іосифа (Петрових), в Україні ідеологом ІПЦ став єпископ ніжинський Дамаскін (Цедрик), котрі стояли на позиціях непримиренності до «влади антихриста» та церковного керівництва, що погодилося на компроміс із нею.

У енциклопедичній та релігієзнавчій науковій літературі радянської доби угруповання ІПЦ та ІПХ ідентифікуються як «православно-монархічні секти», які використовували християнське віровчення для боротьби проти радянської влади [23, с. 114; 115; 24, с. 517]. Як сектантські угруповання кваліфікує їх і відомий російський дослідник А. Клібанов [20; 22]. Ознаки й риси діяльності названих угруповань в умовах радянської дійсності підпадають під класичне визначення сектантських об'єднань, хоч їх прихильники ніколи себе до останніх не відносили. Навпаки, й по сьогодні вони вважають себе носіями і хранителями істинного православ'я, що зберегли його священні канони і традиції [25, с. 9].

Організаційна замкнутість, антагоністичне ставлення до патріаршої православної церкви, ідеалізація дореволюційного церковно-релігійного життя, підпільні форми діяльності (моління, домашні церкви і монастирки, поширення релігійної літератури, конспіративні зв'язки та листування тощо), бойкотування заходів радянської влади спонукали державні органи до вжиття жорстоких репресивних заходів щодо ІПЦ та споріднених угруповань ще наприкінці 1920-х років. Значною мірою цьому сприяв лист ЦК ВКП(б) «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи» від 24 січня 1929 року [21, с. 119]. У ньому, зокрема, зазначалося, що НКВС та ОДПУ належить «...не допускати будь-яких порушень радянського законодавства релігійними об'єднаннями, маючи на увазі, що релігійні організації ... є єдиною легально діючою контрреволюційною організацією, яка має вплив на маси» [21, с. 120].

З узагальнюючих оглядів по завершенню слідства, які готувалися в СПВ ОДПУ в Москві і надсилалися для ознайомлення в територіальні відділи, постають масштаби і форми боротьби з «церковно-монархічним підпіллям». Так на кінець листопада 1929 року було ліквідовано «організацію сектантського характеру «Ім'яславці» і нелегальну «церковно-монархічну організацію в Чорноморському, Майкопському і Армавірському округах на чолі з єпископом Варлаамом (Лазаренком)». Останню слідчі кваліфікують як «широку політичну антирадянську повстанську організацію», до складу якої входили також промонархічна інтелігенція та куркульство. Робився наголос на її тісних зв'язках з реакційними колами в Україні, зокрема, з благочинним Василем Підгорним і його послідовниками на Сумщині, єпископом Павлом Кратировим на Харківщині [12, арк. 1–20].

У листопаді–грудні 1930 року ОДПУ СРСР завершило слідство у справі «контрреволюційної організації «Істинного православ'я», яка, за висновком слідчих, «була тісно пов'язана з всесоюзним політичним центром «істинних християн» під керівництвом професорів О. Лосева, М. Новосолова, Д. Єгорова та інших [15, арк. 1]. У циркулярному листі СПВ ОДПУ № 30/СОЦ за підписом Євдокимова і Тучкова від 28 січня 1931 року відзначалася «велика робота по викриттю і ліквідації організації» ДПУ України і Північно-Кавказького територіального органу, однак надалі від чекістів вимагалось повністю знешкодити філії та виявити «істинних натхненників контрреволюційної ІПЦ» шляхом посилення агентурно-оперативної роботи [13, арк. б/н]. У звинувачувальному висновку констатувалося, що, «...починаючи з 1928 року в ході слідства у справі організації було притягнуто 3 тисячі осіб» [14, арк. 84]. При ліквідації так званих філій було арештовано й засуджено

до різних термінів покарання 1606 осіб, з них 358 ченців, 243 священники, 11 єпископів, 1 митрополит [18, арк. 87]. На території України було заарештовано 128 осіб, серед яких було 2 єпископи, 52 священники, 19 ченців. Таким чином, прихильникам православної опозиції було завдано істотних людських і моральних втрат.

Однак у циркулярі СПВ Головного управління державної безпеки НКВС № 3 від 10 січня 1936 року «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції» констатовалося, що наявні агентурні матеріали засвідчують зростання «контрреволюційної активності» церковно-сектантського підпілля внаслідок повернення з концтаборів і заслання його керівників. Так, знову було зафіксовано появу в центральних областях РСФРР і в Україні угруповань федорівців, буївців, ім'яславців. Відмічалася також зросла активність єпископа Дамаскіна, який, відбуваючи заслання в Північному краї, «...пропонує своїм однодумцям вербувати членів родин радянсько-партійних працівників і використовувати їх помешкання для організації підпільних церков, як такі, що перебувають поза підозрою» [19, арк. 1; 2; 3]. Чекістське керівництво націлює співробітників відомства на місцях «...не залишати нерепресованими жодного учасника контрреволюційного підпілля» [19, арк. 3].

Представники внутрішньоцерковної опозиції в умовах катакомбного служіння перебували до початку Другої світової війни. З відступом Червоної Армії вони почали займати храми і поновлювати богослужіння. Зі звільненням території України від нацистської окупації органи держбезпеки, керуючись директивою НКДБ УРСР № 610/гб від 6 листопада 1943 року, почали розгортати карально-репресивні заходи проти духовенства за підозрою у співробітництві з окупантами. Наступна директива НКДБ «Про агентурно-оперативну роботу серед церковників» від 11 березня 1944 року стверджувала, що «...німецька розвідка широко використовувала православне духовенство для шпигунсько-розвідувальної діяльності і політичного тиску на віруючі маси» [10, арк. 84]. Документ указує на початок масових арештів, у першу чергу серед церковної ієрархії, та констатує недостатню увагу до «виявлення агентури серед духовенства» управлінь НКДБ Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Запорізької областей.

Тим часом серед арештованих опинилися відомі послідовники ІПЦ архієпископ Чернігівський Симон (Івановський), єпископ Ніжинський Панкратій (В. Гладков), настоятель Воскресенської церкви у Чернігові Михайло Барзилович, благочинний м. Ворошиловграда Анпілов, котрий, як стверджує документ, керував резидентурою гестапо у міс-

ті. У Києві під арешт потрапили 28 ченців і черниць, яких назвали «дворянсько-монархічною організацією в так званому Ставропігійському монастирі» на чолі з Михайлом Костюком, що «ставила за мету реставрацію царського ладу» [10, арк. 85].

Незважаючи на те, що, наприклад, у ході слідства В. Гладкова не було встановлено конкретних фактів його злочинної діяльності, відсутність об'єктивних доказів співробітництва з німецькими спецслужбами, священнослужителя було засуджено до 15 років позбавлення волі і 5 років утримання в правах за статтею 54-1 «а» (зрада Батьківщини) [4, арк. 162-163]. Звинувачення, головним чином, були побудовані на текстах аналітичної записки про становище православної церкви в СРСР з 1927 до 1941 рр. та кількох публікацій в окупаційній пресі.

Аналогічний характер мали звинувачення, висунуті й проти одного з найавторитетніших представників ієрархії ІПЦ архієпископа Симона. У долучених до кримінально-слідчої справи текстах статей і листування він розмірковує про шляхи розвитку православ'я після проголошення Декларації митрополита Сергія, розтлінний вплив на духовенство радянських спецслужб і «сатанинську роль чекістів у рясі», завербованих ними [2, арк. 47]. Стосовно останнього слід зазначити, що спецслужби обох політичних режимів діяли за ідентичними схемами, перманентно перебуваючи в пошуках джерел інформації для закріплення свого впливу.

Отримавши вказівку про необхідність «узяти в активну агентурну розробку» всі церковні парафії, монастирі, біле і чорне духовенство, церковний актив, обласні управління МДБ спрямували зусилля на виявлення і знешкодження громад ІПЦ й ІПХ. Існуючі угруповання фіксувалися у «Паспортах» областей, які склалися їхніми співробітниками. Так, у Макарівському районі Київської області нелегально діяли 2 громади ІПЦ [17, 38 зв.], на Вінниччині такі осередки були в Жмеринському, Немирівському районах, містечках Тульчин, Хмельник, Чечельник. У селі Стара Ободівка органи МДБ в 1948 році заарештували й передали до суду близько двадцяти членів секти ІПХ [16, арк. 11; 25 зв.].

Ознайомлення з архівно-слідчими справами дозволяє висловити припущення, що оперативники і слідчі обласних і районних апаратів не завжди розуміли сутність релігійних поглядів прихильників течій ІПЦ й ІПХ, не бачили й принципової різниці між ними, вживаючи подекуди їх назви паралельно. Директивні документи формували концептуальне ставлення до релігійного активу і віруючих як до ворога, суб'єкта ворожої ідеології, джерела потенційної небезпеки для держави. Самі ж угруповання все глибше ізолювалися від оточуючої дійсності, не при-

ховуючи антагонізму до влади. Часом він набував крайніх демонстративних форм, незрозумілих для атеїстичного оточення. Позбавлені ієрархії, з загостреним почуттям відповідальності за збереження істинно православної віри, перебуваючи на нелегальному становищі, громади майже не поповнювалися новими членами, а нерідко у повоєнні роки складалися з родичів у кількох поколіннях. Зважаючи на різко негативну риторику на адресу віруючих ІПЦ й ІПХ з боку пропагандистських органів та орієнтування каральних органів на посилення репресій, вони були приречені на небуття. Зміст антирелігійної риторики майже не зазнав змін з довоєнних часів. Так, громади продовжували кваліфікувати як «церковно-монархічні антирадянські організації, які ставили за мету повалення радянської влади».

Найбільше арештів на рубежі 1940–1950-х рр. органами держбезпеки було здійснено на території Київської, Полтавської, Чернігівської областей. У жовтні 1950 року слідчим відділом УМДБ Чернігівської області було заарештовано 9 осіб у селі Євминка Остерського району, про яких у постанові на арешт йшлося як про «учасників антирадянської нелегальної групи ІПЦ» [3, арк. 386]. Усього ж за даними слідства до складу групи належало більше 30 родин села. При відсутності культової споруди та легальних можливостей, члени групи збиралися на таємні моління в помешканнях, зазвичай пізно ввечері, що розцінювалося як зібрання, на яких, «прикриваючись релігією, займалися антирадянською діяльністю». Не визнаючи радянську владу, вони називали її «попущеною Богом» та закликали саботувати будь-які політичні заходи. Наприклад, віруючі не брали участь у виборах до місцевих і центральних органів влади та категорично відмовлялися від спілкування з представниками влади. Уляна А. не впустила в помешкання агітаторів і не з'являлася на неодноразові виклики до сільської ради, відверто заявляючи, що радянську владу вона не визнає [3, арк. 438]. Очільник групи ІПХ в селі Пологи Гребінківського району на Київщині Яків Я. так мотивував свою позицію напередодні виборів до Верховної Ради СРСР 1946 року: «Я радянську владу не визнаю, так як вона послана на землю не Богом, а сатаною, а з сатанинською владою я нічого спільного ніколи не мав і мати не буду» [8, арк. 41].

Ще далі в своїй ортодоксальності пішли заарештовані в Баришівському та Березанському районах на Київщині члени секти так званих «краснодраконівців». Вони не отримували будь-яких документів, що посвідчують особу, не користувалися радянськими грошовими знаками, «оскверненими печаткою сатани» [9, арк. 321].

У органів держбезпеки в боротьбі з опозиційними православними угрупованнями були істотні аргументи для звинувачень у «веденні ан-

тигромадського паразитичного способу життя», «свідомому ухилянні від суспільно-корисної праці». Внаслідок своїх переконань вони не підписувалися на державні позики, не працювали в колгоспах, не сплачували державі грошові й натуральні податки. Так, Олена К. з села Євминка заборгувала державі 809 крб, 230 кг м'яса, 450 штук яєць, 420 кг зерна, 660 кг картоплі [319, арк. 440]. Гріховність грошей та сплати їх на користь держави полягає у тому, що «...радянська влада гроші, які отримує від народу, витрачає не на укріплення віри, не на будівництво церков, а будує клуби, бібліотеки, кінотеатри, де все направлене проти Бога», – говорив керівник угруповань ІПЦ у 9 селах Переяслав-Хмельницького району Панфіл К. [7, арк. 5]. Різко характеризувала колгоспне виробництво заарештована в Полтаві колишня настоятелька Ладинського жіночого монастиря Домнікія Масленникова, ототожнюючи його з рабською працею в поміщицьких маєтках. На допиті вона не заперечує, що неодноразово говорила «про непосильну працю в колгоспах», що «колгоспники ходять голі, босі, роздягнуті, голодні» [123, арк. 24 зв.; 26]. Євгенія К. з Білої Церкви, відмовляючись працювати, містифікувала ще й саму назву «колгосп», безбожницька суть якої, на її думку, прочитувалася як «колоти Господа» [8, арк. 97].

Такий спосіб життя зумовлював неймовірну бідність родин віруючих. Здебільшого вони забезпечували себе з власних присадибних господарств, працювали по найму, зрідка займалися дрібним ремеслом (лагодили взуття, одяг, посуд) за незначну натуральну винагороду, просили милостиню. Коли заарештували Панфіла К., в опис майна було внесено тільки «хату під солом'яним дахом», а в протоколі обшуку зазначалося: «Нічого не вилучено» [6, арк. 11; 12].

Діти учасників опозиційних угруповань не відвідували школу, що, безумовно, ще більше стимулювало їх добровільний суспільний остракізм. Відмова від освіти дітей часом супроводжувалася демонстративними діями. Наприклад, Пелагея Ф. з села Лук'янівки Баришівського району не тільки не пускала доньку до школи, але й спалила в печі підручники, а від бесіди з директором школи і секретарем сільради відмовилась, заявивши: «Моя дочка і як хочу, так їй і виховую» [9, арк. 172]. Для переконань вірних ІПЦ й ІПХ була характерною відмова від служби у війську та використання зброї, що теж послужило підставою для звинувачень у непатріотизмі та антирадянщині.

У процесі слідства та проведення судових засідань співробітники органів держбезпеки зіткнулися з безпрецедентною силою опору з боку заарештованих у проведенні слідчих дій, фанатичною послідовністю у принципах віри і небажанні йти на будь-які контакти з представниками державних органів. Так, усі 23 заарештованих на

Переяслав-Хмельниччині під час допитів на питання слідчих не відповідали і безперервно молилися, підписи під протоколами не ставили. Після оголошення звинувачувального висновку на питання: «Чи визнаєте ви себе винним?», – усі відповідали: «Бог знає». Одностайною була також відмова фотографуватися за встановленою процедурою для анкети у кримінальній справі – їх тримали силою у напівлежачій позі, очі підслідних міцно заплющені [6, арк. 14; 15; 16–18]. Сектанти Баршівського району під час судового засідання Київського обласного суду відмовилися заходити до залу і були внесені конвоїрами, однак на жодне питання не відповіли, співаючи релігійні псалми. Співом вони супроводжували й оголошення судового вироку [921, арк. 362–373].

Архівно-слідчі справи членів релігійних угруповань ІПЦ ІПХ привертаять увагу деякими особливостями. Арешти повоєнної доби мали масовий синхронний характер. Зазвичай це був не тільки актив, але й основна маса прихильників. Групи віруючих ІПЦ й ІПХ діяли у сільській місцевості. Чимало їх членів перебували у родинних стосунках, що полегшувало арешти. Слідство здійснювалося в надзвичайно короткі терміни. З опрацьованих нами 14 архівних справ можна констатувати, що воно тривало від 5 днів до 2 тижнів. Зокрема, 11 осіб «секти краснодраконівців» були заарештовані 10–12 липня 1952 року, а вже 16 липня відбувся суд. Щоб забезпечити доказову базу, слідчі наповнювали справи матеріалами допитів численних свідків, очних ставок, довідками і характеристиками з сільських рад тощо. Цілком очевидно, що матеріали для справ готувалися заздалегідь. Характерною рисою є також жорстокість вироків. Здебільшого учасники церковної опозиції засуджувалися до 25 років позбавлення волі і 5 років ураження в правах. Стосовно віруючих ІПЦ й ІПХ пом'якшення вироків практикувалося рідко, навіть після смерті Й. Сталіна.

На середину 1950-х рр. масові репресії проти опозиційних до офіційного православ'я течій поступово затухають. Органи держбезпеки були переконані, що вони реалізували настанови партійного керівництва по знешкодженню «реакційного церковно-монархічного підпілля». Проте було б ілюзією сподіватися на припинення оперативного спостереження та агентурного інформування у середовищі розпорошених прихильників ІПЦ й ІПХ. 26 жовтня 1957 року вийшла таємна директива 4 управління КДБ УРСР разом з орієнтирною обласним управлінням «Про вплив церковників і сектантів на молодь» (24, арк. 167–196). У документі висловлювалася стурбованість активізацією «нелегальних ланок різних релігійних формувань», у тому числі й ІПЦ. Наводився приклад успішної реалізації агентурної розробки у Ворошиловградській області угруповання ІПЦ, керівники якого склали і

поширювали «Послання до всіх православних церков і християн землі Руської», котре є «за своїм змістом різко реакційним». До того ж нібито була зроблена спроба встановити зв'язок з американським посольством для передачі цього документа. Відзначався й небезпечний вплив поширення релігійної літератури серед молоді. Директива націлювала чекістів, поряд з агентурною роботою, здійснювати заходи по компрометації керівного складу й активу церковно-сектантських формувань, особливо у зв'язку з арештами або вчиненням ними аморальних дій тощо. Отже пильна увага змушувала і надалі прихильників ППЦ зберігати катакомбний статус.

Бібліографічні посилання

1. Архів Управління Служби безпеки в Полтавській області (далі – Архів УСБУ). – Спр. 17323–С.
2. Архів УСБУ в Чернігівській області. – Спр. 6684–П.
3. Архів УСБУ в Чернігівській області. – Спр. 16025–П : У 2 т. – Т. 1.
4. Архів УСБУ в Чернігівській області. – Спр. 16448–П : У 4 т. – Т. 1.
5. Державний архів Служби безпеки України у м. Києві (далі – ДА СБУ). – Ф. 3, оп. 1, спр. 8.
6. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 63346–ФП : У 4 т. – Т. 1.
7. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 63346–ФП : У 4 т. – Т. 2.
8. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 66692–ФП.
9. ДА СБУ. – Ф. 6, спр. 67563–ФП.
10. ДА СБУ. – Ф. 9, оп. 68, спр. 74.
11. ДА СБУ. – Ф. 9, оп. 68, спр. 237.
12. ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 382.
13. ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 385.
14. ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 387.
15. ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 392.
16. ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 452.
17. ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 462.
18. ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 1037.
19. ДА СБУ. – Ф. 13, спр. 1039.
20. Клибанов А. И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / А. И. Клибанов. – М., 1973.
21. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки XX століття / В. О. Пащенко. – К., 1993.
22. Русское православие: веки истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. – М., 1989.
23. Словник атеїста. – К., 1978.
24. Советский энциклопедический словарь. – М., 1980.
25. Шумило В. Староста Чернігівської громади Руської Істинно Православної (катакомбної) церкви. Богоборництво і гоніння на Істинно Православну (катакомбну) церкву на Чернігівщині / В. Шумило // Сіверщина. – 2004, 22 жовтня. – С. 9.

Надійшла до редколегії 02.10.2008 р.